

Osmanlı'da Esnaf Tabipler ve Cerrahlar

Guild Physicians and Surgeons in the Ottoman Empire

Ahmet NİZAMOĞLU¹ Arif Hüdai KÖKEN²

ÖZ

Amaç: Bu çalışmayla Osmanlı döneminde esnaf tabiplerin ve cerrahların sağlık sistemi içerisindeki yeri, eğitim şekilleri, örgütsel yapıları, mesleki icraları ve denetimlerinin tıp tarihi bakışıyla incelenmesi amaçlanmaktadır.

Araçlar ve Yöntem: Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nden, döneme ait basılı kaynaklardan, kanunnamelerden ve telif tetkik eserlerden yararlanılmıştır. Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış kaynaklar Latin harflerine transkripte edilmiştir. Araştırma modeli olarak tarama yöntemi ve nitel araştırmalardan doküman analizi kullanılmıştır.

Bulgular: Analiz edilen belgeler içerisinde araştırma konusuyla ilişkili kronolojik sırayla esnaf tabiplik ve cerrahlıkla ilgili kanunname hükümleri, görev ve sorumluluklar, mesleki eğitim ve uygulamalara yönelik bilgiler, mesleğini kötü icra edenlere karşı yaptırımları konu edinen bilgiler elde edilmiş ve arşiv belgeleri ışığında tartışılmıştır.

Sonuç: Sonuç olarak Osmanlı'da XIX. yüzyıla gelene kadar tabiplik ve cerrahlık birer esnaf kolu olarak görülmekteydi. Tabip topluluğunu ifade eden "etibba zümresi" esnaflık bağlamında yaptığı mesleki icraatlar temel kaide ve değerler açısından hekimliğin günümüze ulaşan değerlerinin bir iz düşümü olarak Osmanlı tıp tarihinde yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: ahilik; esnaf cerrahlık; esnaf tabiplik; osmanlı tıp tarihi; tıp tarihi

ABSTRACT

Purpose: This study aims to examine the role of guild physicians and surgeons within the healthcare system during the Ottoman era, as well as their educational methods, organizational structures, professional practices, and oversight mechanisms from a medical history perspective.

Materials and Methods: The study utilized resources from the Ottoman Archive of the Republic of Türkiye Presidential State Archives (BOA), period-specific printed materials, legal codes, and authored scholarly works. Sources written in Ottoman Turkish were transcribed into Latin script. The research employed a survey method as its model and utilized document analysis as a qualitative research approach.

Results: The analyzed documents yielded information related to artisan medicine and surgery, including legal code provisions, duties and responsibilities, professional training and practices, as well as sanctions against those who performed their profession poorly, all presented in chronological order. These findings were discussed in light of archival documents.

Conclusion: In conclusion, until the 19th century, medicine and surgery in the Ottoman were regarded as crafts practiced by guilds. It can be stated that the "etibba class", which, took its place in Ottoman history of medicine as a reflection of the foundational principles and values of medicine that have endured to the present day, within the context of their professional practices as a guild.

Keywords: akhism; guild physicianship; guild surgeon history of medicine; ottoman history of medicine

Gönderilme tarihi: 18.12.2024; Kabul edilme tarihi: 14.03.2025

¹Bağımsız Araştırmacı, Merkez, Kırşehir, Türkiye.

²Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Tıp Fakültesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, Türkiye.

Sorumlu Yazar: Ahmet Nizamoğlu, Bağımsız Araştırmacı, Merkez, Kırşehir, Türkiye. e-posta: ahmet.nizamoglu@outlook.com

Makaleye atıf için: Nizamoğlu A, Köken AH. Osmanlı'da esnaf tabipler ve cerrahlar. Ahi Evran Med J. 2025;9(2):222-234. DOI: 10.46332/aemj.1603810

GİRİŞ

Her bir kolunun kendine özgü bir uygulaması ve geleneği olan esnaflığın, Osmanlı'daki kökleri daha önceki Türk-İslam devletlerine kadar uzanmaktadır. Selçuklu döneminde mevcut olan esnaf birliklerinin devamı olarak kabul edilen Osmanlı dönemi serbest esnaf kuruluşları karşılıklı kontrol, denetleme ve mesleki dayanışma zemininde teşkilatlanmıştır. Bu teşkilatlanma kendi içerisinde çıraklıktan esnaf şeyhliğine kadar farklı unvanlardan oluşan hiyerarşik bir yapıdan oluşmaktadır. Sanat öğrenmek isteyen bir kişi, usta çırak eğitim modeliyle, çıraklıktan ustalığa uzanan gelişimsel bir süreçten geçmektedir. Esnaf birliklerinin idare heyetinin başında şeyh bulunmaktadır. Ayrıca her bir esnaf kolunun görev, sorumluluk ve haklarına dair sınırlar gelenekler ve nizamnamelerle belirlenmektedir.¹

İstanbul'da ayrı mekânlarda aynı nitelikte mal ya da hizmet üreten esnaf birlikleri kendilerine bir üst temsilci ve amir tayin ederek üst teşkilatlanma modeli geliştirmişlerdir. Esnaflığın kural, kaide ve işleyişinin belirlenmesinde esnaf birlikleriyle Ahi Teşkilâtı yakın ilişki içerisindeydi. Ticari hayatın işleyişinde esnaf kaynaklı meydana gelen ihtilaflı hususlarda birlik yönetiminin çözüme yönelik girişimlerde bulunduğu, çözümünü bulamayan sorunların ise kadiya sevk edildiği görülmektedir. Osmanlı Klasik Dönemi'nde Esnaf birlikleri, Ahi Evran Zaviyesi tarafından organize edilmiştir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar esnafın hukuki ve iktisadi yönlerden gelişimi farklı aşamalardan geçmiştir.^{1,2}

Osmanlı'da "etibbâ zümresi" olarak anılan teşhis ve tedavi ile uğraşan tabipler bulunmaktadır. Etibbâ zümresinin önemli bir kısmını esnaf tabipler oluşturmaktadır ve başında hekimbaşı bulunmaktadır.³ Osmanlı Klasik Dönemi'nde tabipler başta olmak üzere cerrahlar, kehhaller, fitukçılar, sınıkçılar, sülükçüler, haccamlar, çıkıkçılar gibi sağlık uygulayıcıları ve şifacılar bulunmaktadır. Sağlık işleriyle uğraşan tüm bu meslek grupları ise Ahilik teşkilatının bir uzantısı olan esnaf teşkilatının üyesi olarak mesleklerini icra etmektedirler. Her esnaf birliğinin başında manevi temsilci pîr bulunmaktaydı ve bu kişi mesleği uygulayan ilk üstat olma özelliği göstermekteydi. Osmanlı tabibinin pîri olarak Hz. Lokman ve Hz. Zelnun-u Mısri kabul edilmektedir. Esnaf tabipler genelde serbest olarak çalışan ve dükkânı olan tabipler olarak bilinmektedir. Serbest

olarak çalışan bu tabiplerin uygun görüldüğü takdirde sarayda ya da savaş esnasında orduda görevlendirilmesi mümkünken, saray tabibinin de uygun görüldüğü takdirde serbest tabiplik yapması ve savaşta orduda görevlendirilmesi mümkün olabilmektedir.⁴

Osmanlı dönemi esnafı hakkında bilgi içeren temel kaynaklar kanunnameler ve fütüvvetnamelerdir. XVI ve XVII. yüzyıla ait kanunnamelerde esnaf zümreleri arasında tabipler, cerrahlar, kehhaller ve attarların olduğu görülmektedir. Ayrıca Ahilik Teşkilâtının ahlak tüzüğü olarak kabul edilen fütüvvetnamelerin yanı sıra Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de tabip ve cerrahlar esnaf zümresi içerisinde zikredilmektedir.⁵

Osmanlı döneminde esnaflık, Ahiliğin mesleki geleneklerinin, ahlaki ilkelerinin ve teşkilat yapısının tam merkezinde bulunmaktadır. Tedavi sanatıyla uğraşan tabipler, cerrahlar ve kehhaller esnaf zümresinin bir parçası olarak görülmekle birlikte, Ahiliğin ahlaki geleneklerini de mesleki uygulamalarına yansıttığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında eğitim modeli olan usta çırak ilişkisi temelinde de son derece yakın ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla ilim, sanat ve ahlak özelinde Ahiliğin etkileri Osmanlı'da etibba zümresinde de görülmektedir. Hekimlik açısından mesleki icradaki temel kaideleri ve etik değerleri günümüze taşımaya aracılık eden etibba zümresinin esnaf birlikleriyle olan ilişkisi tıp tarihi açısından incelenmeye değer bir konudur.⁶

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde esnaf tabiplerin ve cerrahların sağlık sistemi içerisindeki yeri, eğitim şekilleri, örgütsel yapıları, mesleki icraları ve denetimlerinin tıp tarihi bakış açısıyla incelenmesi amaçlanmaktadır.

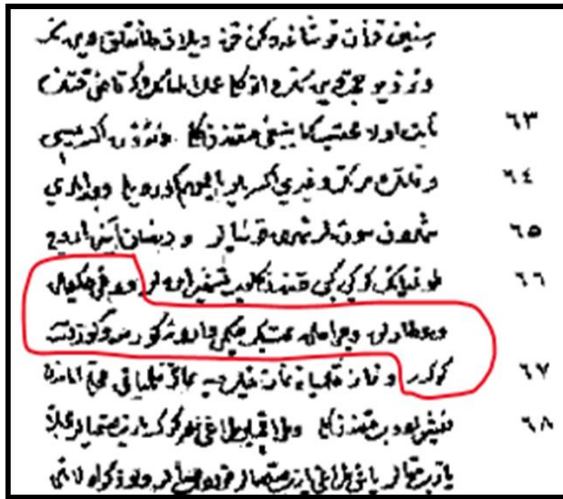
ARAÇLAR ve YÖNTEM

Çalışma kapsamında Osmanlı Dönemi'nde esnaf teşkilatının iki farklı kolu olarak addedilen esnaf tabiplik ve esnaf cerrahlıkla ilgili olarak Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nden, döneme ait basılı kaynaklardan, kanunnamelerden ve telif tetkik eserlerden yararlanılmıştır. Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış kaynaklar Latin harflerine transkript edilmiştir. Araştırma modeli olarak tarama yöntemi ve nitel araştırmalardan doküman analizi kullanılmıştır. Elde

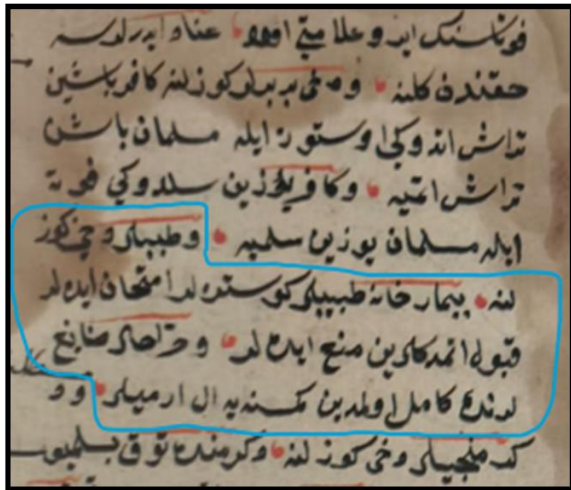
edilen verilen sistematik olarak incelenerek analiz edilmiştir.

BULGULAR

Araştırma kapsamında elde edilen bulguların ilkinin 1502 tarihli II. Bayezid devrinde çıkarılan “Kanunnâme-i İhtisâb-ı İstanbul el-Mahrûse” adlı kanunname oluşturmaktadır. Sonraki dönemlerin kanunnâmeleri incelendiğinde Yavuz Sultan Selim devrinde 1520 tarihli “Haza Kanun-i Sultani ve Ayın-i Resm-i Osmani”, Kanunî Sultan Süleyman devrinde 1523 tarihli “Kanunâme-i Osmani”, I. Ahmed devrinde (1603-1617) hazırlanan ancak tarihi tespit edilemeyen “Kanunâme-i Osmani”de esnaf tabiplik ve esnaf cerrahlığa yönelik hükümler tespit edilmiştir. Bunun yanında tabip ve cerrahların imtihan edilmelerine yönelik hükümlerin, kanunnâmelerin ortak özellikleri olduğu ifade edilebilir (Resim 1, Resim 2).

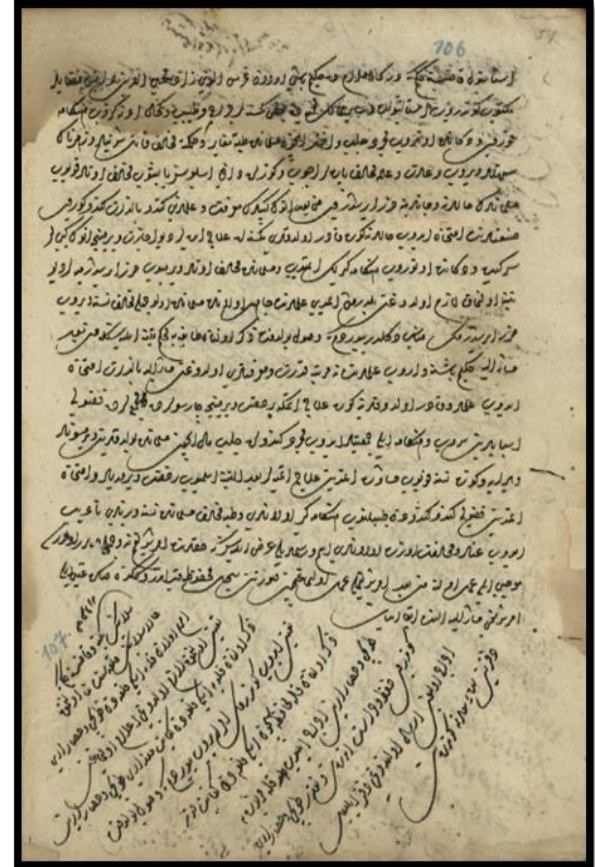

Resim 1. Kanunnâme-i İhtisâb-ı İstanbul el-Mahrûse, 1502.

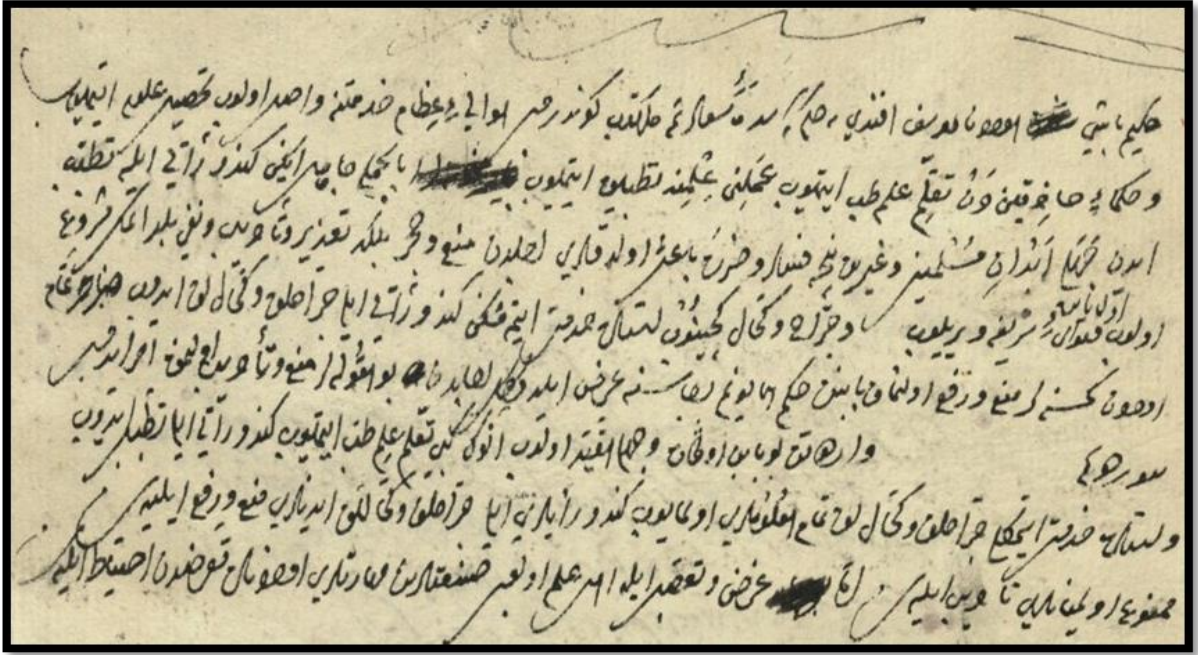
Resim 2. Haza Kanun-i Sultani ve Ayın-i Resm-i Osmani, 1520.

Osmanlı arşivleri tarandığında esnaf tabip ve cerrahlığa yönelik ilk hükümlere II. Selim devrinde 1573 tarihinde ulaşılmaktadır. Hekimbaşı Garsüddinzâde Muhyiddin Efendi'nin çaba ve önerileri sonucunda aynı yıl içerisinde İstanbul Kadısı'na gönderilen hükümlerin içeriği benzer özellikler taşımaktaydı. Bu hükümlerde ruhsatsız faaliyet gösteren esnaf tabip ve cerrahlara uygulanan yaptırımlar, sınava tabi tutulmaları ve cezalandırılmalarına dair bilgiler bulunmaktadır (Resim 3).

Resim 3. İstanbul'da ruhsatsız esnaf tabiplik ve cerrahlık yapanların yasaklanması dair hüküm (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHM.d... 23/41; 5 Ekim 1573}).

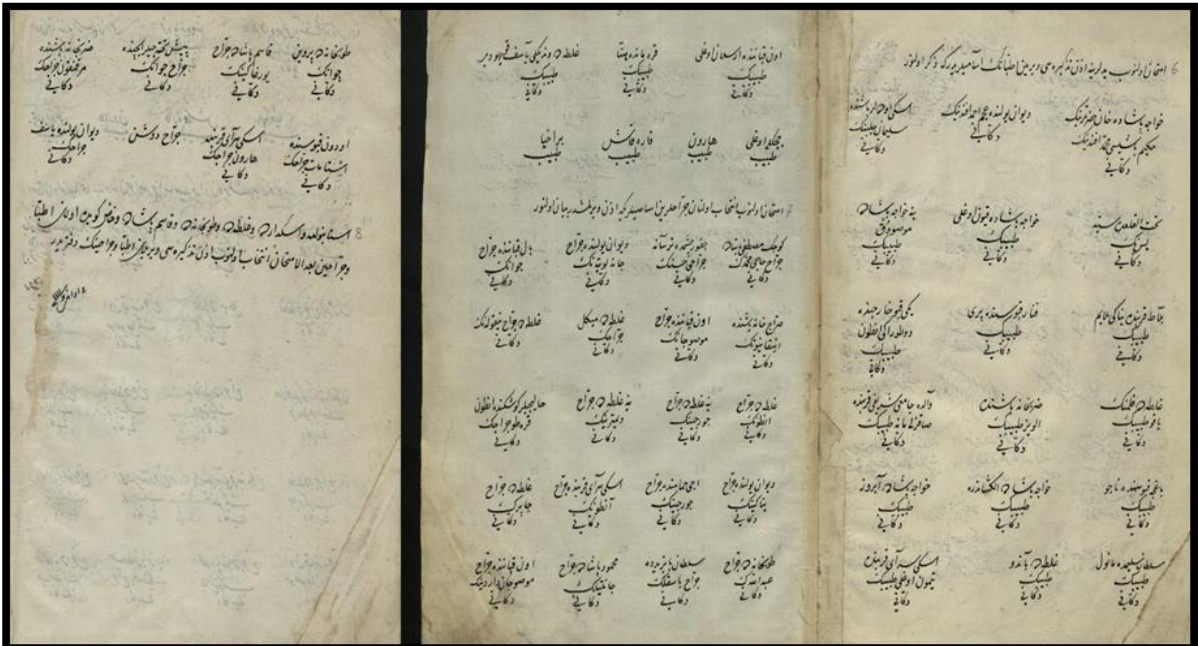
III. Murad devrindeki 1593 tarihli Hekimbaşı Mevlâna Yusuf Efendi'ye gönderilen hükümde esnaf tabiplik ve cerrahlık yapmak için tıp ilmi tahsil etmenin zorunluluğu vurgulanırken ayrıca usta çırak eğitim modeliyle yetişmeyenlerin meslekten menedilmesi vurgulanmıştır (Resim 4).

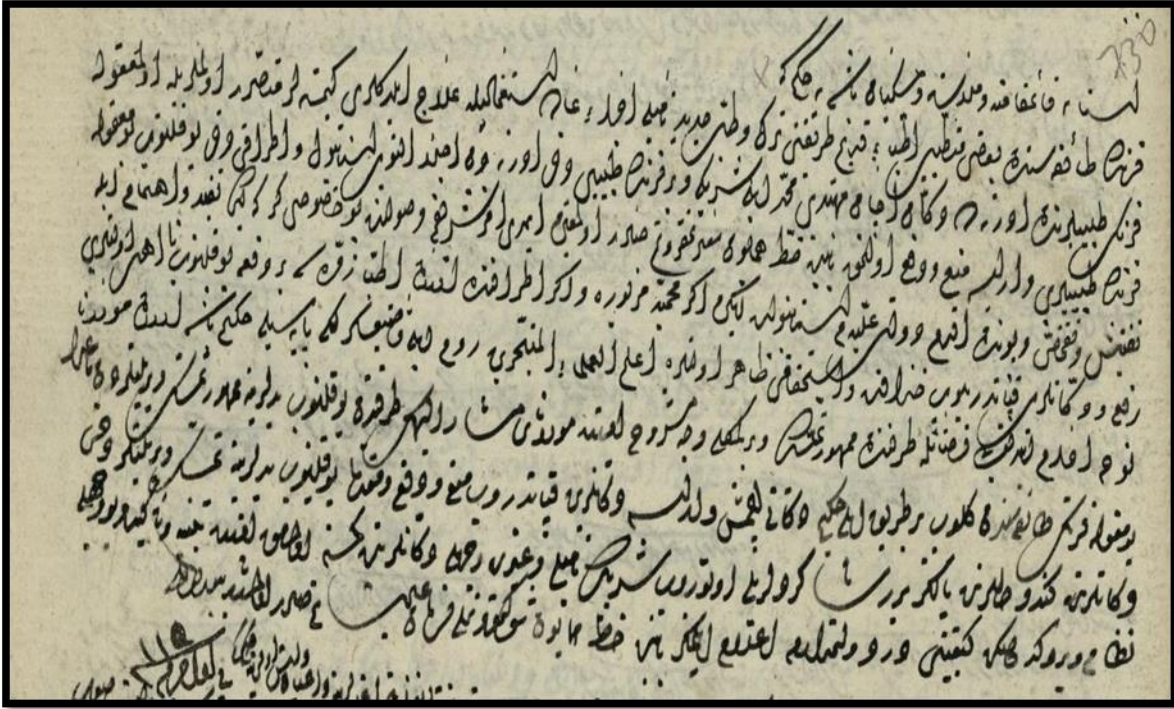
Resim 4. Tıp ilmi tahsil etmeyen ve üstada hizmet etmeyenlerin meslekten men edilmesi (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHM.d... 70/303; 1593).

17. yy boyunca esnaf tabip ve cerrahların dükkan açmalarına yönelik uygulanan sıkı denetimler yapılmıştır. 18. yy'ın hemen başına ait bir mühimme defterinde İstanbul, Üsküdar, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Hasköy bölgelerinde imtihan sonucunda mesleğini icraya yönelik izin tezkiresi alan esnaf tabip ve cerrahların olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Müslüman esnaf tabiplerinin yanı sıra

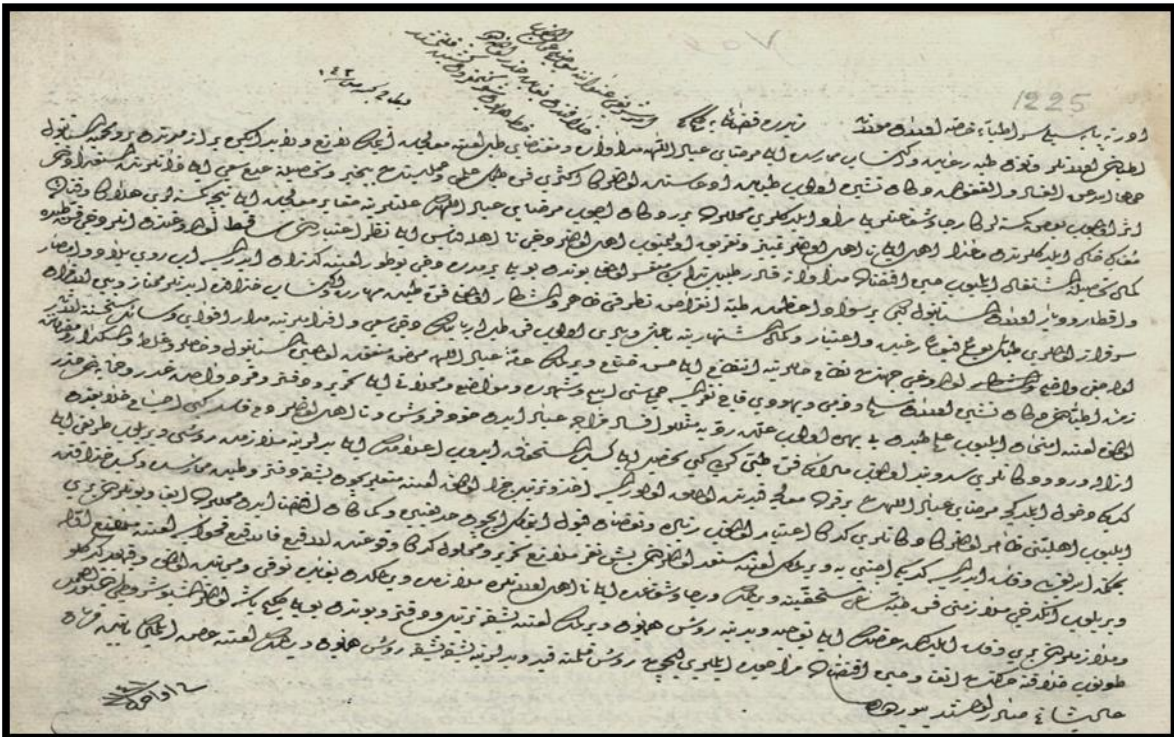
yabancı ve gayrimüslim tabipler de sıkı kontrol altındaydılar. Tıbb-ı Cedid olarak adlandırılan uygulamaların ahalie zarar verdiği tespit edildiğinde çeşitli cezai yaptırımlar uygulanmıştır. Yine daha önceki dönemlerde olduğu gibi hekimbaşının izin ve onay belgesinin gerekli olduğu hükümlerde vurgulanmıştır. Ayrıca dükkân-nişîn (dükkanda mesleğini icra eden) tabiplerin isim ve bilgilerinin kaydedilmesi zorunlu kılınmıştır (Resim 5, Resim 6, Resim 7).

Resim 5. İstanbul'da imtihan ile seçilerek izin tezkiresi verilen esnaf tabipler ve cerrahlar. (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHM.d... 111/8; 1700).

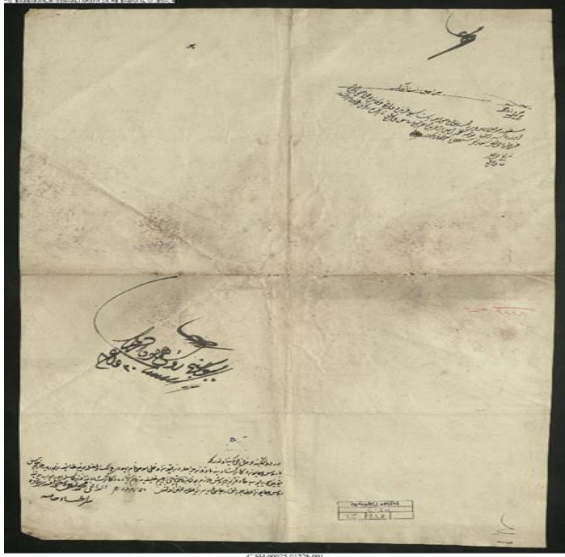
Resim 6. Frenk tabiilerin Edirne ve İstanbul'daki dükkânlarının denetlenmesi ve izni olmayanların çalıştırılmaması (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 114/730; 1703}.

Resim 7. İstanbul'da dükkân sahibi olan esnaf tabiilerin isim ve bilgilerinin kaydedilerek denetimlerinin yapılması (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 135/1225; 1729}.

18. yy'da gedik usulünün sıkı bir şekilde uygulanmaya başlamasıyla esnaf tabip ve dükkân sayıları hekimbaşının kontrolünde belirli bir düzen içerisinde yürütülmüştür. Dükkân ruhsatları tabiplere ömür boyunca verildiğinden

ancak birisi vefat ettiğinde veya bir görev değişikliği durumunda yer açılmaktaydı. Bu gibi durumlarda hekimbaşının defterinde bulunan beş isimden en üst sırada yer alan başmülazıma dükkân açma ruhsatı verilmekteydi (Resim 8, Resim 9).

Resim 8. Esnaf cerrahlardan Koyunoğlu Musa adlı Yahudi vefat ettiğinde Hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'nin defterinde başmülazım olarak ilk sırada yer alan Kasımpaşalı İbrahim Halife'ye dükkân açma izni verildiğine dair. (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.SH. 25/1228; 1772).

Resim 9. Esnaf tabip Civan Mustafa Efendi vefat ettiğinde defterde kayıtlı beş mülazımın en kıdemlisi olan mülazım-ı evvel tabip Kemal veled-i Musa'ya dükkân açma izni verildiğine dair. (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), AE.SABH.I.. 190/12707; 1783.).

Emir Çelebi'nin Enmûzecü't Tıbb (1625), Emir Çelebi'nin Neticetü't-Tıbb (1626-1627) ve tıpkı basım transkripsiyonları olan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi (17.yy), Hazarfen Hüseyin Efendi'nin Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman (1675), Çeşmizade Mustafa Reşid'in Çeşmizade Tarihi (1766-1768) adlı kaynaklarda ve telif tetkik eserlerde esnaf tabip ve cerrahlıkla ilgili bilgilere de rastlanmaktadır.

Araştırma konusuyla ilgili elde edilen tüm bulgular, arşiv belgeleri ve literatür temel alınarak sistematik bir şekilde genişletilmiş ve aşağıda tartışılmıştır.

TARTIŞMA

Esnaf Tabipler

Osmanlı Devleti'nde ehl-i hiref olarak adlandırılan esnaf birliğinde, tabipler Ahi teşkilatına mensup esnaf ve sanatkarlardan sayılmıştır. Osmanlı'da sağlıkla uğraşan “etibba zümresi” etibba-yı hassa, askerî tabipler, darüşşifa tabipleri ve serbest tabipler olmak üzere görev alanlarına göre çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Serbest tabip veya esnaf tabip olarak nitelendirilenler tabiplerin bir kısmı dükkân olarak adlandırılan muayenehanelerinde belirli bir ücret karşılığında hasta kabul etmekteydiler. Esnaf tabiplerin diğer bir kısmı ise muayenehanesi olmayan seyyar tabiplerden oluşmaktaydı. Altıntaş ve Doğan'ın belirttiği üzere serbest çalışan tabipler gerektiğinde seçilerek sarayda ve/veya orduda görevlendirilmekte; öte yandan saray tabipleri de serbest tabiplik yapmaktaydı. Osmanlı Klasik Dönemi'nde kanunnameler, fütüvvetnameler veya arşiv kaynakları incelendiğinde esnaf teşkilatı içerisinde tabiplerin de yer aldığı açıkça görülmektedir.³ 1502 tarihinde II. Bayezid Dönemi'nde çıkarılan, Kanunnâme-i İhtisâb-ı İstanbul el-Mahrûse'ye göre; “*Ve dahi hekimlere ve attarlara ve cerrahlara, muhtesibin hükmü vardır; görse ve gözetse gerekdir.*” denilerek hekimlerin denetim görevi muhtesiplere verilmiştir (Resim 1).⁷ Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde hazırlanan Haza Kanun-i Sultani ve Ayın-i Resm-i Osmani adlı kanunnamede ise tabiplerin teftiş altına alınarak ehliyetlerinin kontrol edilmesinin gerekli olduğu şu şekilde vurgulanmıştır; “*Ve tabibler dahi gözlene. Bimarhane tabibler[ine] göstereler imtihan edeler kabul etmediklerin men' edeler.*” (Resim 2).⁸ Yine benzer ifadeler Kanunu Sultan Süleyman Dönemi'nde hazırlanan Kanun-i Osmani'de “*Ve ortalıkda gezen tabibleri bimarhane tabiblerine iletüb imtihan edeler; eğer kabul ederlerse tabiblik etdüreler ve illa cümlesini men' eyleyesiz.*” hükmünde “*ortalıkda gezen tabibler*” ifadesiyle serbest tabiplik yapanlar kastedilerek bunların imtihan edilmesi gerekliliği belirtilmiş ve bu imtihana girmeyenlerin ise tabiplikten menedileceği vurgulanmıştır.⁹

Serbest olarak bir dükkânda tabiplik yapmak isteyenler Hekimbaşı'ya müracaat etmek zorundaydılar. Hekimbaşı tabibin yeterliliğini tespit ettikten sonra tabip, “*dükkân küşadına mezun tabib*” olarak çalışırdı. Bu dükkânlarda usta hekimin yanında çırağı ve kalfası bulunmaktaydı.¹⁰ Bu durum Osmanlı Klasik Dönemi'nde ahilik-esnaf teşkilatının adeta bir tezahürüyüdü. Fütüvvetnamelerde de kemer bağlamış olan esnaf arasında tabipler de yer almıştır.⁵ Bu kişiler arasında hekimbaşılık da yapmış olan Ahi Çelebi'nin İstanbul Mahmudpaşa'da dükkânı bulunmaktaydı. Ahi Çelebi ileri tıbbi bilgisi sayesinde büyük bir servet edinmiştir.¹¹

Hekimbaşı, saraydaki görevinin yanı sıra tabipleri imtihan etmek ve görevini suiistimal eden tabiplerin faaliyetlerine son vermekle de yetkilendirilmiştir. Yeterli ehliyetle sahip olmayan serbest tabiplerin çalışmaları yasaklandığı gibi dükkânı olanların da dükkânları kapatılırdı.¹⁰ Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren serbest tabipler üzerindeki kontrol mekanizmasının etkin hale geldiği ifade edilebilir. II. Selim döneminde Hekimbaşı Garsüddinzâde Muhyiddin'in Padişah'a gönderdiği mektuplar neticesinde önemli hükümler verilmiştir. Hekimbaşı Garsüddinzâde Muhyiddin, İstanbul'da ve taşrada bazı kimselerin tabip, cerrah ve kehhâl olduklarını öne sürerek “*hengâme kurup ve dükkânlara oturup mücerred celb ve ahz için Müslümanlara tıbbı muğayir ve hikmete muhâlif katil şerbetler ve zehr-nâk müşhiller verip ve âdet-i âleme muhalif yaralar açıp ve gözlere dahi ıslı bez yapışıp muhalif otlar koyup*” Müslümanlara zarar verici uygulamalarda bulunduklarını belirtmiştir. Hekimbaşıya göre bu gibi kimselere, kendisi tarafından imtihan edildikten sonra izin ve ruhsat verilmesinin gerekli olduğu bildirilmiştir. 4 Ekim 1573'te İstanbul Kadısı'na yönelik hükümde “*İmdi, ilmlerinde câhil olanlar Müslümanlara ol vechile muhâlif nesne verip zarar irişdirmek münâsib değildir.*” denilerek hekimbaşı huzurunda yapılan imtihan sonrasında ehliyetleri tespit edilenlere ruhsat verilmesi emredilmiştir. Padişah gerekli izin olmadan ve istişare edilmeden ilaç yapılmaması konusunda şunları belirtmiştir; “*ilaç etmeğe ruhsat vermeyince çarşılarda ve mecma'larda fuzulî esbâbların serip ve hengâme ile cem'iyetler edip mücerred kendülere celb-i mâl için müslimanlara buldukların vermesinler ve yaraya*

ve göze nesne koyup müşâvere etmeden ilâç etmeyeler.” Ayrıca hükme uymayarak imtihan olmadan kendi kendine “*tabiblenen*”lerin, “*ism-ü resmleri*”nin belirlenerek cezalandırılacağı belirtilmiştir (Resim 3).¹² XVI. yüzyılın sonlarına doğru Hekimbaşı Mevlâna Yusuf Efendi'ye gönderilen bir hükümde ise “*tahsil-i ulûm etmeyip ve hükemâ-i hâzikinden teallüm-i ilm-i tıb etmeyip, amelini ilmine tatbîk etmeyip bilcümle câhil iken kendi re'yi ile tetabbub eden*” ve “*üstâda hizmet etmemişken kendi re'yi ile*” tabiplik yapanların cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir. Bu noktada bir kişinin esnaf tabip olarak çalışabilmesi için tıp ilmini tahsil etmiş olması gerektiği ve usta-çırak ilişkisinde yetişmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹³

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde hazırlanan Kanun-ı Osmânî bazı değişikliklerle II. Selim zamanında tatbik olmuş ve III. Murat döneminde de yürürlükte kalmıştır. I. Ahmed dönemde ise bu kanunname hükümleri esas alınarak yeni bir Kanun-ı Osmânî hazırlanmıştır. Bu kanunnamede tabiplere yönelik olarak şu hüküm yer almaktadır: “*Ve tabibler dahi gözlene. Tabibliğinde ıstıbah olunan kimesneleri tımarhane tabiblerine göstereler, imtihan edeler. Kabul ederlerse hoş, etmezlerse imtihan ettirmeyeler.*” Bu kanunnamede de daha öncekilerde olduğu tabiplerin ehliyetlerinin daimî suretle denetim altında tutulması kararlaştırılmıştır.¹⁴

Osmanlı'da XVII. yüzyılda Ahiliğin etkisinin azalmaya başlaması ve gedik sisteminin etkisinin ardından esnaf tabiplerin de bir dükkân açabilmeleri için yetki belgesi alınmasına gelen gedik iznine tabi tutulduğu görülmektedir. Gedik sistemine göre rastgele dükkân açılmayacağından bir tabibin vefatı, emekli olması veya yer değiştirmesiyle, bu hak başka bir tabibe verilir.¹⁰ Evliya Çelebi'nin (1611-1682) seyahatnamesinden XVII. yüzyıldaki esnaf tabiplerinin durumuna dair bir fikir mümkündür. Buna göre 700 esnaf tabibin dükkânında 1.000'den fazla tabip çalışmaktaydı. Bunlar haricinde ise seyyar olarak tabiplik yapan yaklaşık 100.000 kişiden* bahsedilmektedir.¹⁵ XVII. yüzyılda IV. Murad Dönemi'nde hekimbaşı olan Emir Çelebi de bu esnaflardan biri olarak İstanbul Balkapamı'nda açtığı dükkânda esnaf tabiplik yapmıştır. Emir Çelebi,

* Dönemim şartları ve nüfusu göz önüne alındığında bu sayıların gerçeklikten mübalağa olduğu ifade edilebilir.

Netîcetü't-Tıbb (1626-1627) adlı eserinde dükkânının oldukça büyük ve muntazam olduğunu şunu sözlerle ifade etmiştir: “*Bu za'îf ve hakîr Seyyid Muhammed et-tabib eş-şehîr bi-Hekîm Emîr Çelebi bundan akdem ilm-i tıbb müte'allik Enmûzecü't Tıbb nâm te'lîf eylediğim kitâbın ilmini iş'ârdan sonra ameline şurû' eylemek lâzım olmağla nefsi-i İslâmbol'da Balkabanı kurbunda bir dükkân-ı azîmü's-şân icâd eyledim.*”¹⁶ Emir Çelebi bu dükkânda, kendisine yardımcı olabilecek Ali isimli bir talebesini asistan olarak bırakmıştır. Zaten Netîcetü't-Tıbb adlı bu eserini de gelen hastalara uygulayabileceği tedavi yöntemlerine yönelik kılavuz niteliğinde bir el kitabı olarak hazırlamıştır. Ancak bütün tabiplerin dükkânı Emir Çelebi'ninki gibi olmadığı, bazı dükkânların yıkık dökük bir halde bulunduğu da yine aynı eserde şu sözlerle ifade edilmiştir: “*Öyle dükkân ki, nevâîs-i hukemâ ve kenânîs-i etebbâ ana nisbetle âsiyâb-ı harâb menzilesindedir.*”¹⁶ XVII. yüzyıla ait bir kaynak olan Hazâfen Hüseyin Efendi'nin Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân (1675) adlı eserinde “*dekâkin-i erbâb-ı hiref*” olarak yer alan esnaflar arasında tabipler de bulunmaktadır.¹⁷ Esnaf tabip ve cerrahlar toplanarak kendilerine reis veya kethüda seçmekteydiler. Buna bir örnek olarak 1682'de İzmir'deki esnaf tabip ve cerrahların toplanarak Hacı Hüseyin adlı bir reis seçtikleri görülmektedir.⁵

XVIII. yüzyıldan itibaren bir dükkânda meskûn olarak esnaf tabiplik yapmak isteyenlere yönelik olarak kontrol mekanizması daha sıkı bir şekilde işlemeye başlamıştır. Tablo 1'de sunulduğu üzere sınırlı sayıda tabibe belirli bir dükkânda esnaf tabip olarak çalışma ruhsatı verilmiştir.¹⁸ 1703'te Padişah olan III. Ahmed'in, saltanatı boyunca kendi sağlığı başta olmak üzere sağlık ile ilgili birçok konuda hatt-ı hümayunu bulunmaktadır. Bu dönemde veba salgınının İstanbul ve civarında yoğun bir şekilde kendisini hissettirmesi tıbbi konularda ihtiyatlı davranılmasına sebep olmuştur.¹⁹ III. Ahmed Dönemi'nde Frenk tabiplerin geleneksel tedavi usullerini terk ederek “tıbbi cedid” adıyla alelade bir şekilde ilaçlar hazırlayarak hastalara zarar vermeleri ortaya ciddi bir problem çıkarmıştır. Frenk tabiplerinden olan mühtedi Mehmed ve ortağı ve başka bir Frenk tabip Edirne'deki bu uygulamaları sebebiyle sürgün edilmiştir. 1703 tarihli hükümde, benzeri tabiplerin İstanbul'da var olup olmadığının kontrolünün yapılarak onların da sürgün edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca tabiplerin

teftiş edilerek ehil olmayanların dükkânlarının kapatılması gerektiği belirtilmiştir. Liyakat ve ustalıkları ortada olan tabiplere ise Hekimbaşı Nuh Efendi tarafından temessük (icazet) verilmesinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Dükkânda tabiplik yapanların ise ortaklarının bulunmasının uygun olmayacağı sadece bir adet öğrencinin burada çalışmasının doğru olacağı belirtilmiştir (Resim 6).²⁰ Bu döneme ait Yeniçeri Ağası'na gönderilen bir buyruldu da İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüb'de Müslüm ve gayrimüslim esnaf tabiplerin dükkânlarında kadınlara mahsus odalarda ahlaka mugayir davranışlarda bulundukları tespit edildiğinden sorumluların cezalandırılması gerektiği vurgulanmıştır.²¹ Bir örnek olması açısından İstanbul'da Merdivenli Cami'nin yanında dükkânı olan Yahudi bir tabibin tıp ilminde yetersiz olduğu ve birçok hastaya yanlış ve zararlı tedavi uyguladığı tespit edildiğinden tabiplikten men edilmiştir.²² Bu durumun tam tersi örnekler de mevcuttu: 12 yıl Avrupa'da tıp eğitimi gördükten sonra İstanbul'da 30 yıl boyunca başarılı bir şekilde esnaf tabiplik yapmış olan bir Yahudi'ye, yaşlılığından dolayı hastalarına gidip gelmede zorluk yaşadığından görevini iyi yürütmesi amacıyla gayrimüslim olmasına rağmen istisnai bir durum olarak ata binme izni verilmiştir.²³

1729'da Hekimbaşına gönderilen bir hükümde, İstanbul'da dükkânlarda serbest tabiplik yapanların birçoğunun, tıbbi bilgisinin noksan olduğu ancak buna rağmen bazı kimselerin “*reca ve şefaatlariyle*” haksız bir şekilde dükkân açarak hastaları ölüme sürükledikleri belirtilmiştir. Bu durum karşısında İstanbul, Haslar, Galata, Üsküdar ve bağlı bölgelerdeki “*dükkân-nişîn*” Müslim, zimmî ve Yahudi kaç tabip bulunduğunun tespit edilerek isim, şöhet ve mahallerinin yazılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bir tek kişiyi bile kayırmadan ve mağdur etmeden imtihan edilerek ehil olmayanların dükkânlarının kapatılacağı, yeterli tıbbi bilgi sahiplerinin ise tabiplik yapmaya devam edeceği belirtilmiştir (Resim 7).²⁴ XVIII. yüzyıl Osmanlı vakanüvislerinden Çeşmizade Mustafa Reşid, tababet iddiasında bulunanların, Seretıbbayı Hakani huzurundaki bir heyette sınava tabii tutularak cevap veremeyenlerin dükkânlarının kapatılarak meslekten men edildiklerini belirtmiştir. Çeşmizade sınava girenler arasında nalband ve hammal bile olduğunu ve bunların dükkân içerisine koydukları bazı ecza şişeleriyle kendile-

rini tabip olarak nasıl gösterdiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Filhakika şehir-i İslambol ve etraf-u eknafında nalband ve hammal makulesi bir az eşhas – ki fenn-i tıbda meharete değil belki tıb-âşına bir kimesne ile sohbeti dahi sebkat etmemiş iken- her biri bir takrib ile dükkân açup bir iki ulbe-i köhne ile birkaç hokka-i İzniki vaz’ıyla kendüyü nakd-i Felatun gösterüp rical-ü nisvandandır mürur-u ubur eden niçe sadediller dükkânına duhul edüp arzı ilel-ü eskam, ol dahi nabzın tutup izhar-ı dikkati tamam eyledikde birkaç akçesinin kapmak için suret-i tahvîfde: Senin gözünde fuvâk, dizilide sulak illeti, başında bahar, ayağında sihir alâmeti var: Sana tedbîr ü ilâç hayli zamâna muhtâc. Hastaya tedbîr akçesiz olmaz; tabîbden akçe sakınan sıhhat ve şifâ bulmaz...*”²⁵

Tablo 1. İstanbul, Üsküdar, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Kadıköy’de İmtihan Olarak İzin Tezkeresi Alan Tabipler (1700) (Resim 5).¹⁸

Hocapaşa’da Han Hazretlerinin Hekimbaşı Mehmed Efendinin Dükkânı
Divanyolu’nda Acem Ahmed Efendi’nin Dükkânı
Eskiodalarbaşı’nda Süleyman Çelebinin Dükkânı
Tahtelkale’de Seyid Yasin’in Dükkânı
Hocapaşa’da Koyunoğlu Tabibin Dükkânı
Hocapaşa’da Mosoduk Tabibin Dükkânı
Balat Kurbunda Yanaki Malayim Tabibin Dükkânı
Fenerkapusu’nda Beri Tabibin Dükkânı
Yenikapu Haricinde Dotoraki Anton Tabibin Dükkânı
Galata’da Felemenk Yako Tabibin Dükkânı
Darbhanebaşı’nda Elviz Tabibin Dükkânı
Valide Cami-i Şerifi Kurbunda Sakızlı Manya Tabibin Dükkânı
Bağçekapusu’nda Naço Tabibin Dükkânı
Hocapaşa’da Aleksandr’a Tabibin Dükkânı
Hocapaşa’da Abroz Tabibin Dükkânı
Sultanselim’de Manol Tabibin Dükkânı
Galata’da Pando Tabibin Dükkânı
Eskisaray Kurbunda Timonoğlu Tabibin Dükkânı
Unkapanı’nda Arslanoğlu Tabibin Dükkânı
Karaman’da Henna Tabipin Dükkânı
Galata’da Venedikli Yasefko Yahudi Tabibin Dükkânı
Çiçeklioğlu Tabib
Harun Tabib
Karakaş Tabib
Prahya Tabib

XVIII. yüzyılda gedik usulünün bir tezahürü olarak ise tabip ve dükkân sayıları belirli bir düzen ve sınırlama içerisinde yürütüldüğünden, birisi vefat ettiğinde yerine bir başkasının geçmesine izin verilmesi usulü itinayla yürütülmekteydi.²⁴ Bu kontrolün bir yansıması olarak XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul’da ruhsatlı olarak dükkân sahibi olan 50 tabip bulunmaktaydı. Dükkân ruhsatı tabibe ömrü boyunca verildiğinden, kişinin vefatı halinde bir boşluk olduğunda hekimbaşının arzıyla tavsiye ettiği hekime ruus verilmekteydi. Hekimbaşı böyle durumlarda defterinde kayıtlı beş mülazımdan en üst sırada bulunan mülazım-ı evvele dükkân açmak için izin verirdi. Burada sıranın

önemli olduğu kadar gedik hangi bölgede açığa çıktıysa o bölgede dükkân açılması şartı da bulunmaktaydı. Bu sistem hem Müslüman hem de gayrimüslim tabipleri kapsamaktaydı. 1783’te İstanbul’da ruus-ı hümayun sahibi 50 tabipden biri olan ve 16 sene boyunca tabiplik yapan Civan Mustafa Efendi vefat ettiğinde yeri, defterde kayıtlı beş mülazımın en kıdemlisi olan mülazım-ı evvel Kemal veled-i Musa’ya verilmiştir (Resim 9). Yine benzer şekilde 1784’te Benyamin oğlu Avram vefat ettiğinde yerini, mülazım Tahir Efendi almıştır.²⁶⁻²⁸ Ayrıca XVIII. yüzyılda Ali Münşi, Ömer Şifai, Abbas Vesim gibi birçok önemli tabip de esnaf tabip olarak birer dükkân açarak çalışmalarını yürütmüştür.²⁹

XIX. yüzyıldan itibaren tıp eğitimin modernleşmesi ve orduya tabip yetiştirmek amacıyla 1827’de Tıphâne-i Âmire’nin kurulması akabinde, 1832’de Cerrahhâne-i Mamure kurulmuşsa da 1838’de bu iki mektep birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane açılmıştır. Bu dönemde sağlık teşkilatı mektep idaresine bağlanmış ve mektep içerisinde ücretsiz bir muayenehane hizmeti verilmeye başlanmıştır. 1861 yılında yürürlüğe giren “Memâlik-i Mahrûse-i Şahâne’de Tababeti Belediye İcrasına Dair” nizamnamenin ardından ise dükkân gedikleri Mekteb-i Tıbbiye tarafından denetlenmeye başlanmış ve bir süre sonra da yeni gedik verilmesi yasaklanmıştır.¹⁰ Ayrıca bu düzenleme ile Mekteb-i Tıbbiye veya yabancı tıp mekteplerinden diploması bulunmayanların tabiplik yapması ve bu unvanı kullanması yasaklanmıştır. Bu dönemde diplomasız tabiplerin faaliyetlerin engellenmesi için yoğun çaba sarfedilmiştir. Dükkân, yani yeni dönemde özel muayene sahibi olan tabiplerin diplomalarının kontrolü yapıldığı gibi fahiş ücretlerin alınmaması için denetimler yürütülmüştür. 1871 yılında yürürlüğe giren İdare-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnamesi ile memleket tabipliği uygulamasıyla taşraya devletin resmi görevlisi sıfatıyla tabipler tayin edilmiştir. Bu tabiplerin haftada iki gün tüm hastaları parasız muayene etmeye başlaması sağlık alanında oldukça önemli bir adım olarak ifade edilebilir.³⁰

Esnaflar Cerrahlar

Türkçede cerrahi, cerrahiye, cerrahlık şeklinde kullanılan kelimeler Arapça cerh “yaralamak, yaralanmak” kökünden türeyen ciraha kelimesinden gelmektedir. Cerrahi hastalık-

ların başlangıcı insanlık tarihi kadar eskidir. İslam dünyasında ise XI-XIII. yüzyıllar arasında birçok ünlü cerrah yetişmiştir. Osmanlı Dönemi'ne gelindiğinde Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin tarafından yazılan ilk Türkçe cerrahi kitabı, Cerrâhiyye-i İlhâniyye 1465'te Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Bu eserde cerrahlığın hemen her dalına ait ameliyat örnekleri yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı Klasik Dönemi'ne ait tercüme ve telif olarak birçok cerrahname kaleme alınmıştır.³¹

Osmanlı'da cerrahlık maharet ve tecrübe isteyen bir meslek dalı olduğundan, bu işle uğraşan kimseler de birer sanat erbabıydı. Sarayda görevli olan cerrahlar, cerrahin-i hassa olarak, sarayın zanaatkâr ve sanatkârlarının bağlı bulunduğu Ehl-i Hiref-i Hassa Cemaati arasında yer almaktaydı. Cerrahlar usta-çırak yoluyla veya babadan oğula geçen bir sanat biçimi olarak bu mesleği yürütmektedirler. Bu durumun temel sebebi ise cerrahlığın el becerisi gerektiren bir meslek olmasıdır. Bu bağlamda cerrahlar dârtüşşifa, saray, ordu veya dükkânlarda çalışmaktaydı. Saraydaki cerrahların mertebeye en yüksek olanı cerrahbaşı olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı Klasik Dönemi'nde cerrahın başlıca görevleri yara ve çiban tedavisi, fitik, diş çekimi, kan alma ve sünnet gibi müdahalelerdi. Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı anlayışında ilaçla tedavi ve hastalıklarının teşhisini gerçekleştiren tabipler, her zaman cerrahlardan daha üst mertebede yer almıştır.^{10,28,32}

II. Bayezid Dönemi'nde çıkarılan, Kanunnâme-i İhtisâb-ı İstanbul el-Mahrûse'de cerrahların denetimi muhtesiplere verilmiştir.⁷ Yavuz Sultan Selim döneminde hazırlanan Haza Kanun-i Sultani ve Ayın-i Resm-i Osmani adlı kanunnamede ise cerrahlara yönelik şu uyarılar yer almaktadır: “*Ve cerrahlar sanayilerinde kâmil olmadın kimesneye el [v]urmayalar.*” (Resim 2).⁸ Benzer ifadeler Kanunu Sultan Süleyman Dönemi'nde hazırlanan Kanun-i Osmani'de “*(Cerrahlar dahi gözleme): ve cerrâhlar cerrâhlıklarında kâmil olmadın kimesneye el [v]urmayalar.*” şeklinde yer almış olup bu hüküm I. Ahmed döneminde kadar aynen devam etmiştir.⁹ Osmanlı Klasik Dönemi'nde cerrahlık çoğunlukla berber esnafıyla aynı sınıf içerisinde çırak-kalfa-usta silsilesi ile tekamül etmekteydi.³³ Ayrıca terzi esnafından bazı kişilerin cerrahlığa geçtiğine dair de kayıtlar bu-

lunmaktadır. Örneğin 1556 yılında merhum Şehzade Mustafa'nın ricalinden olan terzi çırağı Geyvan kapıcılar ket-hüdasının onayıyla cerrah çıraklığına geçmiştir.³⁴

II. Selim Dönemi'ne ait 1573 tarihli hükümlerin bir kısmı esnaf cerrahları da kapsamaktadır. Cerrah olduğunu öne süren kimselerin, Müslüman ahaliye zarar verdikleri tespit edilmiştir. Hükme göre bunların cerrahbaşı tarafından imtihan edilmesi zorunlu kılınmıştır. İmtihan sonrası başarı elde edenlere cerrahlığı icra yetkisi verileceği gibi, bu yetkiye sahip olmayanların ise cezalandırılacağı vurgulanmıştır (Resim 3).¹² 1593'te Hekimbaşı Mevlâna Yusuf Efendi'ye gönderilen bir hükümde yine benzer konulara vurgu yapılarak “*üstâda hizmet etmemişken kendi re'yi ile cerrahlık*” yapanların cezalandırılacağı ifade edilmiştir (Resim 4).¹³

XVII. yüzyılda esnaf cerrahlarla ilgili olarak Evliya Çelebi 400 dükkânda 700 kişinin bulunduğunu belirtmiştir. Evliya Çelebi, esnaf cerrahların piri olarak Ebu Ubeyde Cerrah'ı göstermektedir. Evliya Çelebi IV. Murad Dönemi'ne ait bir törene ithafen esnaf cerrahlar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Bunlar silahlı olup tahtirevanlar üzere dükkânlarını dış çıkaracak kelpeten (kerpeten), mengene, küsküler; testere, bıçkı, minşar, malafa, eğeler, daha nice bin türlü cerrah aleti ile işyerlerini süsleyip bazı adamların kollarını, başlarını ayakların timar eder şeklinde geçerler.*”¹⁵ Ayrıca Telhîsü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân (1675) adlı eserde “*dekâkin-i erbâb-ı hiref*” olarak yer alan esnaflar arasında cerrahlardan da bahsedilmiştir.¹⁷

Osmanlı Klasik Dönemi'nde esnaf cerrahlar seyyar veya mukim olarak hastalara cerrahi müdahalelerde bulunmaktaydı. Cerrahlar gerçekleştireceği bu işlemler için hastalardan kadı huzurunda rıza senetleri (bugünkü anlamda aydınlatılmış onam belgeleri) almaktaydı. Bu durum şer'iyye sicillerine de yasmaktaydı. Rıza senetleri ile cerrahlar işlerini rahat ve huzurlu bir şekilde yürütmektedir. XVII. yüzyılda rıza senetlerinde büyük bir artış görülmektedir. Bu dönemde İstanbul Üsküdar'da Cerrah Deniz bin Gazi, eşi Cerrahe Saliha bint-i Küpeli ve oğlu Mehmed Çelebi bin Baba Deniz ailecek önemli cerrahi ameliyatlar yapmaktaydılar. Yine aynı bölgede Cerrah Hasan Beşe'nin de dükkânı bulunmaktaydı. Özellikle Deniz bin Gazi'nin ünü, İstanbul ve çevresini aştığından Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden birçok hasta ameliyat için kendisine

müracaat etmiştir. Bu cerrahlar çoğunlukla fitik ameliyatları yapmakta ve 300 ila 3000 akçe arasında ücret almaktaydılar. Cerrahlar yeri geldiğinde en yüksek maaşı alan hekimbaşların aylık ücretlerini tek bir ameliyatta kazanmaktaydılar. Tedavilerdeki fiyatı belirleyen ise müdahalenin zorluğu, hastanın ekonomik durumu veya hasta ile yapılan pazarlık gibi faktörlerdir.³⁵⁻³⁸ İstanbul'un yanı sıra XVII. yüzyıla ait Konya, Bursa ve Kayseri şer'iyye sicillerine yansıdığı üzere fitik, mesane taşı, kasık yarığı, ur gibi birçok ameliyat Müslüman ve gayrimüslim cerrahlar tarafından başarıyla gerçekleştirilmiştir.³⁸⁻⁴⁰

Tablo 2. İstanbul, Üsküdar, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Kadıköy'de İmtihan Olarak İzin Tezkeresi Alan Cerrahlar (1700) (Resim 5).¹⁸

Küçükmustafapaşa'da Cerrah Hacı Mehmed'in Dükkânı
Çukurçeşme'de Tersane Cerrahı Hasan'ın Dükkânı
Divanyolu'nda Cerrah Canelotiye'nin Dükkânı
Balkapanı'nda Cerrah Cuvan'ın Dükkânı
Saraçhanebaşı'nda İskanyot'un Dükkânı
Unkapanı'nda Cerrah Musocan'ın Dükkânı
Galata'da Mikel Cerrahın Dükkânı
Galata'da Cerrah Nikola'nın Dükkânı
Galata'da Cerrah Anton'un Dükkânı
Galata'da Cerrah Corci'nin Dükkânı
Galata'da Cerrah Dimitri'nin Dükkânı
Halıcılarköşkü'nde Anton Karato Cerrahın Dükkânı
Divanyolu'nda Cerrah Yanaki'nin Dükkânı
Acıhamamı'nda Cerrah Corci'nin Dükkânı
Eskisaray Kurbunda Cerrah Anton'un Dükkânı
Galata'da Cerrah Çaper'in Dükkânı
Tophane'de Cerrah Abdullah'ın Dükkânı
Sultan Bayezid'de Cerrah Paskal'ın Dükkânı
Mahmudpaşa'da Cerrah Cantil'in Dükkânı
Unkapanı'nda Cerrah Musocan Dardi'nin Dükkânı
Tophane'de Pervin Çuvan'ın Dükkânı
Kasımpaşa'da Cerrah Yorgaki'nin Dükkânı
Piştataacılar İçinde Cerrah Çuvan'ın Dükkânı
Darbhanebaşı'nda Merkankon Cerrahın Dükkânı
Odunkapısı'nda Estemat Cerrahın Dükkânı
Eskisaray Kurbunda Harun Cerrahın Dükkânı
Cerrah Duşen
Divanyolu'nda Yasef Cerrahın Dükkânı

XVIII. yüzyıldan itibaren bir dükkânda meskûn olarak cerrahlık yapmak isteyenlere yönelik olarak kontrol mekanizması daha sıkı bir şekilde işlemeye başlamıştır. Tablo 1'de sunulduğu üzere, imtihan sonucunda belirli sayıdaki cerraha çalışma ruhsatı verilmiştir.¹⁸ Harem cerrahlarından “*pir-i perver ve üstad-ı kâmil*” olan Mehmed Efendi, 1700 yılında İstanbul'da bir dükkân açmak için Hekimbaşı Nuh Efendi'ye müracaat etmiştir. Hekimbaşı “*sahib-i arzuhal kulları cerrahlık ahvalinden haberdardır*” diyerek Mehmed Efendi'nin dükkân açmasına olur vermiştir.⁴¹ Yine benzer şekilde XVIII. yüzyılda “*fenn-i fitik ve fenn-i cerrahat*”deki maharetleri göz önüne alınan Yorgi veled-i Papa Istrati'ye İstanbul'da “*fitikçi kârhanesi*” açmak üzere izin verilmiştir.⁴² Esnaf cerrahlara da tabipler gibi dükkân

ruhsatı kayd-ı hayat şartı ile hekimbaşının defterine kayıtlı isimler arasından sırayla verilmekteydi. 1772'de Hocapaşa sebili yakınında ruhsatlı dükkânı olan cerrahlardan Koyunoğlu Musa adlı Yahudi vefat ettiğinde, Hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'nin defterinde başmülazım olarak ilk sırada yer alan Kasımpaşalı İbrahim Halife'ye Kasımpaşa'da dükkân açma izni verilmiştir (Resim 8).⁴³ Bu dönemde İstanbul'da dükkân sahibi 45 esnaf cerrah bulundugundan dükkân açma izni almak oldukça meşakkatliydi ve sıranın gelmesi de uzun sürmekteydi. Vefat haricinde bir cerrahın dükkânının boşalmasına yönelik istisnai bazı durumların en önemlilerinden biri cerrahın başka bir göreve atanmasıydı. 1773'te daha önce cerrahbaşılık da yapmış olan Ahmed Efendi, İstanbul'da dükkân açmak izin almıştı ancak Sofya Kadısı olarak atandığından ruusu boşa çıkmıştır. Bu nedenle de defterde başmülazım olarak kayıtlı olan el-Hâc Mehmed bin el-Hâc İsmail Halife'ye Şehzade civarında dükkân açma izni verilmiştir.⁴⁴ 1784 yılında ise İstanbul'da 16 yıl boyunca esnaf cerrahlık yapmış olan Küpeli adlı zimmi vefat ettiğinde, yerini mülazım-ı evvel olarak sırada bekleyen Dimitri veled-i Yanaki almıştır.⁴⁵

XIX. yüzyıla gelindiğinde Tıphâne-i Âmire'nin açılmasıyla cerrahlık tıp eğitiminin bir parçası sayılmıştır. Ancak Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, cerrahlık eğitiminin tıp eğitimi ile yürütüldüğünde uzun süreceğini ifade etmesi üzerine aynı binada “Şakirdan-ı Cerrahin” sınıfı açılmıştır. 20 kişiden oluşan bu cerrahlık sınıfında öğrencilere kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek, kırık çıkık tedavisi gibi harp cerrahlığına yönelik eğitim verilmekteydi. Burada eğitim devam ederken, 1832'de Topkapı Sarayı civarında Hastalar Odası'nda Cerrahhâne-i Ma'mûre açılmış olup Tıphâne-i Âmire'deki cerrahi sınıfı da bu okula katılmıştır. Ancak gerek Tıphâne-i Âmire gerekse de Cerrahhâne-i Ma'mûre'nin ihtiyacı karşılamadığı düşünülerek 1838'de iki okul birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane açılmış, böylelikle cerrahlığın bu kısa süreli müstakil yapısı sona ermiştir.⁴⁶ Bundan sonraki süreçte özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde ihtisas için Paris'e gönderilen Cemil (Topuzlu) Paşa, Türk cerrahisine önemli katkılar sunmuştur.⁴⁷

Sonuç

Osmanlı'da ehl-i hiref olarak nitelendirilen esnaf birliğinin mensupları arasında tabipler de sayılmıştır. Ayrıca “etibba

zümresi” etibba-yı hassa, askerî tabipler, darüşşifa tabipleri ve serbest tabipler olmak üzere görev alanlarına göre çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Ayrıca esnaf tabiplerin dükkânı olan ve seyyar çalışan tabipler olmak üzere ikiye ayrıldığı da görülmektedir. Bu tabiplerin lüzum dahilinde devletin farklı kademelerinde görevlendirildikleri de arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Esnaf tabiplerle ilgili Osmanlı Klasik Dönemi’ne ait kanunnameler, fütüvvetnameler ve arşiv belgelerinde bilgilerin yer aldığı dikkate değerdir. Bu belgeler incelendiğinde esnaf tabiplerin eğitimi, uyması gereken kurallar, mesleki denetimleri, mesleki icrada yapmış oldukları hatalara yönelik cezai yaptırımların yanında yetkisiz tabiplik yapanların da cezalandırılmasına yönelik hüküm ve bilgilerin varlığına rastlanmaktadır. Esnaf tabiplik yapmak isteyenlerin Hekimbaşı’dan onay alma zorunluluğu, Hekimbaşı’nın tabipleri imtihan etme yetkisi, görevini suistimal eden tabipleri meslekten menetme ve lüzum gördüğünde dükkânları kapatma yetkisi bürokratik sürecin bir başka boyutunu göstermektedir. Esnaf tabip olarak çalışmak isteyen bir kişinin tıp ilmi öğrenme ve Ahilik teşkilatında olduğu gibi usta-çırak ilişkisiyle yetişme zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrıca Ahilik teşkilatındaki şed kuşanma geleneğinin benzerinin, kemer bağlayan esnaflar olarak nitelenen esnaf tabiplerinde de bulunması törensel ritüeller açısından dikkat çekicidir.

Osmanlı döneminde cerrahlık hüner isteyen bir meslek kolu olduğu için cerrahlar bir sanat erbabı olarak kabul edilmekteydi. Cerrahların bir kısmı cerrahin-i hassa olarak sarayın zanaatkarları olarak görev yapmaktaydılar. Cerrahlık babadan oğula geçen bir sanat olma özelliğinin yanında usta çırak ilişkisi içerisinde de öğrenilen bir meslek kolu idi. Cerrahlar devletin farklı kademelerinde çalışma yetkileriyle birlikte dükkân açarak da çalışabilmekteydi. Cerrahlar yara ve çıban tedavisi, fitik, diş çekimi, kan alma ve sünnet gibi tıbbi uygulamaları gerçekleştirmişlerdir.

Dükkân açmak isteyen cerrahların imtihana tabi tutulmaktadır. Başarılı olan cerrahlara dükkân açmak üzere ruhsatname verilmektedir. Dükkânı olan cerrahların, sadece muhim olarak değil aynı zamanda seyyar olarak da cerrahi tedaviler yapmaya yetkili oldukları anlaşılmaktadır. Tabiplerden farklı olarak cerrahlarda kadı huzurunda cerrahi tedavi yapılacak hastadan alınan rıza senetlerine daha fazla

rastlanmaktadır. Hastanın rızası alınarak yapılan cerrahi işlemlerde cerrahların kendilerini daha rahat hissettiklerine dair ifadelerle rastlanmaktadır. Cerrahların kadı huzurunda aldıkları rıza senetleri incelendiğinde uygulayacakları işlemlerin ücretleri belirtilmektedir. İncelenen belgelerde tabip ve cerrahların gelirlerini karşılaştıran bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Osmanlı döneminde esnafılık müessesinin Ahilik teşkilatının geliştirdiği mesleğe özgü gelenekler, mesleki eğitim, mesleğin icrasına dair ahlaki değerler ve meslek koluna özel teşkilat yapısı temelinde gelişme gösterdiği incelenen arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı’nın benimsediği modernleşme hareketleri devlet anlayışında önemli değişikliklere zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda sağlık hizmetlerinin planlanması ve uygulanması konusunda devletin sorumluluğu ön plana çıkmıştır.

Çalışmanın Kısıtlılıkları

Çalışma ile ilgili incelediğimiz belgeler ışığında kısıtlılık olabileceğini düşündüğümüz herhangi bir durum bulunmamaktadır. Ancak metodolojimiz kapsamında incelemeye değer gözden kaçan, ya da ortaya çıkarılan yeni belge bulunması araştırmayı kısıtlı hale getirecektir.

Çıkar Beyannamesi

Herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını yazarlar beyan etmektedirler.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul onayına gerek yoktur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Ana fikir/Planlama: AN, AHK. Veri toplama/İşleme: AN. Veri analizi ve yorumlama: AN, AHK. Literatür taraması: AN, AHK. Yazım: AN, AHK. Gözden geçirme ve düzeltme: AN, AHK.

KAYNAKÇA

1. Kal’a A. Esnaf. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 11. Türkiye Diyanet Vakfı; 1995:423-430.

2. Genç M. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. 11. Basım. Ötügen Neşriyat AŞ; 2015.
3. Altıntaş A, Doğan H. Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabibi. In: Yılmaz C, Yılmaz N, eds. Osmanlılar'da Sağlık. Biofarma; 2006:265-271.
4. Altıntaş A, Doğan H. Osmanlı Esnaf Tabibinin Ahlak Eğitimi ve Değerleri (Fütüvvetnamelere Göre). Türk Dünyası Araştırmaları. 2003;(146):59-83.
5. Altıntaş A, Doğan H. Osmanlı'da Esnaf Tabibi Teşkilatı, Kontrolü ve İmtihanı. In: Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri. Globus Dünya Basımevi; 2002:223-239.
6. Köken AH, Örnek Büken N. Ahi Evran (1171-1261) ve Ahilik ile Hekimlik Ahlakı Üzerine Bir Değerlendirme. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi. 2018;8(1):54-70.
7. Akgündüz A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. II. Kitap. Fey Vakfı Yayınları; 1990.
8. Yücel Y, Pulaha S. I. Selim Kanunnameleri (1512-1520). Türk Tarih Kurumu Basımevi; 1995.
9. Akgündüz A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. IV. Kitap. Fey Vakfı Yayınları; 1992.
10. Sarı N. Osmanlılarda Tıp Ahlakı. Sağlık Bakanlığı; 2015.
11. Bayat AH. Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılik Kurumu ve Hekimbaşılar. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları; 1999.
12. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 23/41; A. {DVNSMHHM.d... 23/92; A. {DVNSMHHM.d... 23/106.
13. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 70/303.
14. Akgündüz A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. IX. Kitap. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları; 1996.
15. Çelebi E. Evliya Çelebi Seyahtnamesi: İstanbul. 1. Cilt 2. (Kahraman SA, Dağlı Y, eds.). Yapı Kredi Yayınları; 2008.
16. Atlı HH. XVII. Yüzyıl Hekimbaşı Emir Çelebi ve Eseri Enmüzcü't-Tıbb. Kırıkkale Üniversitesi; 2021.
17. Efendi HH. Telhîsü'l-Beyân Fi Kavânin-i Âl-i Osmân. (İlgürel S, ed.). Türk Tarih Kurumu Basımevi; 1998.
18. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 111/8.
19. Afyoncu E. III. Ahmed'in Hattı Hümayûnlarında Sultan ve Sağlık. Yeditepe Yayınevi; 2022.
20. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 114/730.
21. Erkan N. Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri). Üsküdar Belediyesi; 2015.
22. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSAHHK.IS..d. 7/105.
23. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.SH. 25/1205.
24. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 135/1225.
25. Çeşmî-zâde Mustafa Reşid. Çeşmî-Zâde Tarihi. (Kütükoğlu B, ed.). Edebiyat Fakültesi Basımevi; 1959.
26. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), AE.SABH.I. 115/7751.
27. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), AE.SABH.I. 190/12707.
28. Serin S. Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi: Hekimbaşılik Kurumu. Kitabevi Yayınları; 2021.
29. İhsanoğlu E. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, Cilt I. (İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V, eds.). İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; 2008.
30. Göktaş H. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler. Journal of History Studies. 2014;6(6):99-115.
31. Doğruyol H. Cerrahlık. In: TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı; 1993:421-423.
32. Sarı N. Osmanlılar'da Cerrahlık mesleği. In: TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı; 1993:423-424.
33. Ceylan İ. Türklerde Cerrahinin Gelişimi. Türk Cerrahi Derneği Yayınları; 2012.
34. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHHM.d... 2/215.
35. Akkaya M. Üsküdar'da Bir Cerrah Ailesi: Üstad Cerrah Deniz, Eşi Cerrah Küpeli Kızı Salıha ve Oğlu Cerrah Mehmed Çelebi. History Studies. 2014;6(5):1-11.
36. Sahillioğlu H. Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtkı Cerrahları. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları. 1998;(4):59-66.
37. Gedikli F. Osmanlı Hukukunda Hekim Sorumluluğu ve XVII. Yüzyılda Ünlü Bir Fıtkı Cerrahı. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları. 2007;(4):15-27.
38. Yüce Türk S. Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı'da Kadın (Üsküdar-Kayseri Örneklerinde). Gazi Üniversitesi; 2021.
39. Tok Ö. Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği). Turkish Studies. 2008;3(4):788-804.
40. Erol A. XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya ve Bursa'da Gayrimüslim Cerrahlar ve Tedavi Ettikleri Hastalıklar. Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi. 2020;1(2):433-454.
41. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İE.SH. 1/87.
42. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.SH. 15/724.
43. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.SH. 25/1228.
44. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.SH. 13/641.
45. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), AE.SABH.I. 115/7750.
46. Yıldırım N. İstanbul'un Sağlık Tarihi. İstanbul Üniversitesi; 2010.
47. Ataç A. 19. Yüzyılda Türkiye'de Cerrahinin Gelişimi ve Op. Dr. Cemil Topuzlu Paşa. OTAM. 2004;16:66-76.